

PAWEŁ KRUPA¹

Uniwersytet Jagielloński (Kraków, Polska)

(Nie)obecność Chwyłowego. Przyczynek w osiemdziesiątą rocznicę śmierci pisarza

(Not)present Mykola Khvylovy. This article focuses on the analysis of the paradox and difficulties of the reception of Mykola Khvylovy's prose and pamphlets in Ukraine in the Soviet period and after 1991. The main aim of the present article is: a) to point out the reason for these difficulties, b) to reconstruct the historical and literary background of the reception of Khvylovy's works, c) to study the dynamics and nature of the reception of Khvylovy's writings among Ukrainian scholars and critics.

Keywords: Mykola Khvylovy, reception, pamphlets, monographic studies, *The Tsar and a Slave to Slyness*.

(Не)присутствие Мыколы Хвильового. Данная статья посвящена анализу парадокса и трудности приема прозы и памфлетов Мыколы Хвильового в советский период и в Украине после 1991 года. Основной целью настоящей работы является: а) указать причину этих трудностей, б) реконструкция исторического и литературного фона работ о приеме Хвильового, в) изучить динамику и характер приема писаний Хвильового среди украинских ученых и критики.

Ключевые слова: Микола Хвильовий, прием, памфлеты, монографические исследования, *Царь и раб хитрости*.

I

Dnia 13 maja 2013 roku minęło osiemdziesiąt lat od śmierci Mykoły Chwyłowego. Ta okrągła rocznica tragicznych wydarzeń, które rozegrały się w budynku „Słowa”

¹ **Adres do korespondencji:** Katedra Ukrainistyki, 31-028 Kraków, ul. Św. Krzyża 14. **E-mail:** krupa.p@wp.pl.

w Charkowie, stanowi nader dobrą sposobność do pobieżnego wyznaczenia drogi, jaką przeszedł pisarz i jego twórczość, oraz przemyślenia ich miejsca na intelektualnej mapie Ukrainy.

Spoglądając z osiemdziesięcioletniej perspektywy na spuściznę Chwyłowego, recepcję twórczości charkowskiego pisarza, jego obecność w ukraińskiej humanistyce, można dojść do przekonania, że główne zamierzenie wyznaczone przez samego Józefa Stalina w 1926 roku², a później skutecznie realizowane przez ukraińskie kręgi partyjne na przestrzeni bez mała sześciu dekad, zostało osiągnięte. Chwyłowy, najpierw okrzyknięty „nacionalistą” i „wywrotowcem”, następnie po śmierci, w czasach radzieckich, „przemilczany”, „zabroniony”, „wymazany”, powraca na przełomie lat 80. i 90. ubiegłego wieku jako postać zdawałoby się marginalna, wykorzeniona z realiów społeczno-kulturowych, osiadła w martwym punkcie utartych klisz, dogmatów i przesądów.

Można dojść do przekonania, że Chwyłowy jest (nie)obecny: jego teksty są wydawane, ale tylko w spreparowanej i kanonicznej postaci „utworów wybranych” i do dziś nie doczekały się pełnej, całościowej i krytycznej edycji. Jego postać, tak hołubiona przez historyków literatury i historiografów, do dziś nie doczekała się gruntownej biografii; jego proza i publicystyka to wciąż, choć z pewnymi wyjątkami, reanimowanie tych samych schematów pojęciowych, powtarzanie tych samych mglistych sformułowań o „azjatyckim renesansie”, „romantycie witaizmu”, „zahirnej komunie” bez pieczołowitej rekonstrukcji pojęć i osadzenia ich w szerszym kontekście filozoficzno-kulturowym. Jego wkład w rozwój ukraińskiej kultury, tak podkreślany i opatrzone wielkimi kwantyfikatorami na gruncie literatury, kultury i sztuki, myśli filozoficznej i politycznej, do dziś, dziwnym trafem, nie doczekał się solidnych monograficznych opracowań, które wkład ten nie tylko całościowo i rzetelnie przedstawiałyby, ale również uzasadniały.

II

Zarówno twórczość Chwyłowego, jak i sama postać pisarza padły ofiarą politycznych manipulacji już pod koniec lat 20. XX wieku. Po samobójczej śmierci autora pamfletu *Ukraina czy Małorosja?* (Україна чи Малоросія?) w 1933 roku jego publicystyka została objęta przez ówczesną cenzurę całkowitym zakazem druku, natomiast dzieła wydane w latach 20. zostały wyłączone z bibliotek, zasilając tak zwane *списковані* oraz *списфонди*³. Chwyłowy został skazany przez radzieckich działaczy partyjnych i cenzorów na zapomnienie: nie jest kwestią przypadku, że nazwiska charkowskiego

² Zob. J. Stalin, *Dzieła 1926, styczeń–listopad*, t. 8, Warszawa 1950, s. 157–162.

³ В. Даниленко, Г. Касьянов, С. Кульчицький, *Сталінізм на Україні 20–30-ті роки*, Київ 1991, s. 273.

pisarza nie odnajdziemy na stronach *Української Енциклопедії Радзєєвськї*⁴, w odróżnieniu od Wynnyczenki, Hruszewskiego czy Doncowa.

Sytuacja ta nie poprawiła się nawet w okresie odwilży „chruszczowowskiej”: ani osoba pisarza, ani jego dzieła nie zostały objęte procesem rehabilitacyjnym. Jeśli w 1966 roku na fali odwilży mogły ukazać się wybrane utwory jednego z największych orędowników Chwyłowego — Mykoły Zerowa, rozstrzelanego w lasach Sandarmoch — to dzieła charkowskiego krytyka pozostawały nadal pod cenzorskim nadzorem. Chwyłowego nie można było drukować, Chwyłowego nie można było czytać, o Chwyłowym nie można było pisać poza obowiązującym paradygmatem „wywrotowca”, „burżuazyjnego nacjonalisty”, „szowinisty”, utrwalonym przez radziecką propagandę. W okresie radzieckim „у науковому та паранауковому дискурсах”, jak zauważa George Grabowycz, „Хвильового з-поміж українських письменників і громадських діячів паплюжили найдужче — значно більше, ніж Винниченка та Грушевського і безперечно більше, ніж відверто визнаного ворога-націоналіста Донцова”⁵. Na Ukrainie stan ten utrzymał się aż do upadku ZSRR.

Na emigracji sytuacja do pewnego stopnia wyglądała podobnie. Dotkliwy brak dostępu do źródeł oraz zogniskowanie recepcji pisarstwa Chwyłowego głównie na problematyce politycznej nie sprzyjały pogłębionej refleksji naukowej. Emigracyjna krytyka, jak zauważa Jurij Szerech, prowadziła jałowe spory na temat: „чи Хвильовий був комуністом, чи націоналістом, чи зрадником України”⁶, tracąc z oczu to, co najistotniejsze — teksty pisarza. W 1958 roku w eseju wymownie zatytułowanym *Хвильовий без політики* Szerech pisał wprost:

Більшовицька критика переворнула всі твори Хвильового і його однодумців, розшукуючи за кожним реченням і образом протирадянську „вилазку”. Емігрантська критика за дуже малими винятками продовжує цю працю. Зворушлива переємність: Хвиля і Мосендз подають один одному руку в методі, хоч політичні настанови начебто діаметрально протилежні⁷.

Przełom nastąpił dopiero w latach 1978–1986 wraz z publikacją utworów zebranych Chwyłowego pt. *Твори в п'ятьох томах* pod redakcją Hryhorija Kostiuka, które, niestety, do dziś uchodzą za najpełniejszą edycję tekstów ukraińskiego pisarza. W 1983 roku w gruntownej przedmowie do czwartego tomu niniejszego wydania, obejmującego twórczość pozaliteracką, Jurij Szerech jako pierwszy podjął próbę całościowej charakterystyki tej części spuścizny charkowskiego krytyka, mając na względzie zarówno jej aspekt ideowy, jak i historycznoliteracki, stylistyczny oraz kontekstualny. Rozprawa ta, choć błędnie przypisuje Chwyłowemu slogan „Геть

⁴ Zob. *Українська радянська енциклопедія*, <http://leksika.com.ua/ure/harl-hil/> [dostęp: 6.07.2013].

⁵ Г. Грабович, *Тексти і маски*, Київ 2005, s. 240.

⁶ Ю. Шерех, *Хвильовий без політики*, [w:] *idem*, *Пороги і Запоріжжя. Література. Мистецтво. Ідеології*, t. 1, Харків 1998, s. 57.

⁷ *Ibidem*, s. 65–66.

від Москви”⁸ i nie obejmuje całej publicystyki charkowskiego krytyka (jak choćby pamfletu *Ukraina czy Małorosja?*), uchodzi jednak za pionierską w swej dziedzinie, i wciąż monopolizuje naukowy dyskurs.

W uwagach wstępnych Szerech akcentował dwa problemy, które dla współczesnej, by tak rzec, „chwylologii” pozostają nadal aktualne. Po pierwsze, uwarunkowana sytuacją polityczną, znikoma dostępność jego dzieł w kraju i za granicą.

Памфлети Хвильового — підкресляв критик — ніколи не передруковано повністю. На Україні вони небезпечніші від усієї самвидавної літератури, разом узятої, поза межами України ніхто досі не здобувся на таке діло. [...] Не буде помилкою сказати, що памфлетів Хвильового в цілості сьогоденнішній читач досі не знав ні на Україні, ні поза нею⁹.

Po drugie, znacząca trudność w rozumieniu i interpretacji tekstów mocno osadzonych w kontekście historycznym i pisanych w ferworze debaty literackiej.

Треба одразу сказати — констатował Szerech — що для сьогоденнішнього читача це поважне випробування. Якщо він сподівається відтворити з цих текстів образ послідовного, загартованого, непохитного борця з комунізмом, він буде розчарований¹⁰.

W 2008 roku inny badacz Jarosław Poliszczuk, chcąc omówić węzłową problematykę *Quo vadis*, powtórzył wyjściową tezę Szerecha:

Юрій Шерех слушно нарікав на складність і суперечливість памфлетів Миколи Хвильового, які для сучасного читача являють собою „поважне випробування”. Справді, з бігом часу втрачено той неповторний код порозуміння, яким користувався публіцист 1920-х років. Сучасне читання М. Хвильового виглядає надто плитким без належних контекстуальних коментарів, у ньому вже не відчувається того, що для культурної людини пореволюційної доби було зрозуміле з півслова, з нятяку або прихованої цитати¹¹.

Z perspektywy ponad osiemdziesięciu lat od momentu powstania najważniejszych pamfletów Chwylowego kod jego twórczości publicystycznej pozostaje nadal niezrozumiały. Choć pomiędzy tekstem Szerecha a Poliszczuka minęło ćwierć wieku, to diagnoza pozostaje wciąż ta sama.

III

Publicystyka Chwylowego jest rozumiana dwojako. Po pierwsze, na gruncie ukraińskiej humanistyki nie istnieją gruntowne monograficzne opracowania pozaliterackiej twórczości pisarza ani prace naukowe, które ukazywałyby na tle historycznym epoki całą spuściznę pozaliteracką autora *Quo vadis*, bądź szczegółowo rekonstruowałyby

⁸ Ю. Шерех, *Літ Ікара (Памфлети Миколи Хвильового)*, [w:] *idem, Пороги і Запоріжжя. Література. Мистецтво. Ідеології*, t. 2, Харків 1998, s. 151.

⁹ *Ibidem*, s. 137–138.

¹⁰ *Ibidem*, s. 138.

¹¹ Я. Поліщук, *Пейзажі людини*, Харків 2008, s. 160.

jej najważniejsze elementy związane z dyskusją literacką. Jeśli proza charkowskiego krytyka doczekała się dość gruntownych opracowań, takich jak: *Його таємниця, або „Прекрасна ложа” Хвильового*¹², *М. Хвильовий: проблеми інтерпретації*¹³, *Художній світ Миколи Хвильового*¹⁴ czy *Mykola Chvylovyy. Eine Studie zu Leben und Werk*¹⁵, które stanowią znakomity punkt wyjścia do dalszych analiz i nowych odczytań twórczości autora *Waldsznepów*, to naukowe opracowania jego publicystyki na tym tle wypadają dość skromnie.

W latach 1993–2013 na ukraińskich uczelniach wyższych obroniono dwadzieścia jeden rozpraw doktorskich mających za przedmiot rozmaite aspekty bogatej twórczości M. Chwyłowego¹⁶. Prace te, co symptomatyczne, koncentrują się na twórczości prozatorskiej pisarza, wyraźnie stroniąc od jego publicystycznej spuścizny. Chwyłowy — pamfletysta, Chwyłowy — animator debaty literackiej lat 20., Chwyłowy — historiozof jest wyraźnie nieobecny na gruncie ukraińskiej humanistyki. Mało tego, spośród przywołanych prac jedynie pięć ujrzało światło dzienne¹⁷,

¹² Zob. Л. Плющ, *Його таємниця, або „Прекрасна ложа” Хвильового*, Київ 2006.

¹³ Zob. Ю. Безхутрий, *М. Хвильовий: проблеми інтерпретації*, Харків 2003.

¹⁴ Zob. Ю. Безхутрий, *Художній світ Миколи Хвильового*, Харків 2005.

¹⁵ Zob. A. Kratochvil, *Mykola Chvylovyy. Eine Studie zu Leben und Werk*, München 1999.

¹⁶ Zob. Національна бібліотека України ім. В. Вернадського, http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_all/cgiirbis_64.exe [dostęp: 01.07.13]; О. Вечірко, *Психологія характерів у прозі М. Хвильового і Б. Пільняка* (1993), Н. Дужик, *Мовна особистість М. Хвильового в аспекті стилістики та історії літературної мови* (1996), А. Колісниченко, *М. Хвильовий і естетика розстріляного Ренесансу* (1996), І. Бабій, *Семантика, структура та стилістичні функції назв кольорів у сучасній українській мові (на матеріалі малої прози В. Стефаника, М. Коцюбинського, М. Хвильового)* (1997), І. Констанкевич, *Проза М. Хвильового (еволюція характеру героя)* (1998), О. Соловей, *Особливості стилю новелістики М. Хвильового* (1999), Л. Турчина, *М. Хвильовий в громадському житті України (20-ті початок 1930-х рр.)* (1999), Г. Вдовиченко, *Філософсько-культурологічні засновки осмислення феномену людського буття діячами українського відродження 20-их років ХХ ст. (М. Хвильовий, М. Куліш, О. Курбас)* (2001), О. Романенко, *Концепція людини в українській літературі 20-х років ХХ ст. (на матеріалі прози Г. Михайличенка, М. Хвильового, М. Івченка, В. Підмогильного)* (2002), І. Цюп'як, *Поетика повістей М. Хвильового* (2002), М. Руденко, *Наративна структура художньої прози М. Хвильового* (2003), Ю. Безхутрий, *Художній світ М. Хвильового* (2003), І. Немченко, *Новелістика М. Хвильового в контексті української прози початку ХХ століття* (2004), В. Левіна, *Філософія української національної ідеї та її трансформація у творчій спадщині М. Хвильового (середина ХІХ–30-ті рр. ХХ ст.)* (2004), М. Руденко, *Наративна структура художньої прози М. Хвильового* (2004), А. Микитенко, *Засоби публіцистичної виразності та дієвості (на матеріалах памфлетів і нарисів М. Хвильового)* (2005), О. Усова, *Ономастикон художніх творів М. Хвильового* (2006), А. Узунколева *Топоси сакрального в художній прозі М. Хвильового* (2009), О. Ситник, *Мала проза В. Фолкнера і М. Хвильового: форми та засоби психологізму* (2010), О. Пилипей, *Особливості художнього втілення авторської позиції в творчості М. Хвильового* (2010), В. Зенгва, *Художня антропологія прози М. Хвильового: герой як феномен культури* (2013).

¹⁷ М. Руденко, *Наративна типологія художньої прози Миколи Хвильового*, Тернопіль 2003; Ю. Безхутрий, *Хвильовий: проблеми інтерпретації*, Харків 2003; О. Соловей, *Рання проза Миколи Хвильового в літературній критиці 1920-х років*, Донецьк 2003; І. Цюп'як, *Поетика повістей Миколи Хвильового*, Донецьк 2008; А. Землянська, *Топоси сакрального в художній прозі Миколи Хвильового*, Мелітополь 2013.

natomiast na uwagę, z racji syntetycznego i skrupulatnego podejścia do literackiej twórczości Chwyłowego, zasługuje tylko jedna: wspomniana monografia Jurija Bezchutrego *М. Хвильовий: проблеми інтерпретації*. Ta prawie pięciusetstronicowa *summa* łączy w sobie perspektywę filologiczną (metoda *close reading*) z szerszym podejściem komparatystyczno-kulturologicznym, którego wyraźnie brakuje pozostałym pracom.

Węzłowe problemy pamfletów Chwyłowego najczęściej pojawiają się w monografiach poświęconych debacie literackiej bądź w rozprawach dotyczących poszczególnych aspektów życia literackiego lat 20., jednak, co zrozumiałe, w tego typu pracach nie stanowią one głównej osi badań. Z tego typu sytuacją mamy do czynienia w takich książkach, jak: *Літературна критика підсоветської України*¹⁸, *Літературна дискусія 1925–1928 рр.*¹⁹, *Двадцять років: літературні дискусії*²⁰, *Літературна політика в рвдянській Україні 1917–1934*²¹, *Український футуризм 1914–1930*²², *Модерністи, марксистки і нація*²³ czy „*М'ятежні*” *романтики вітаїзму: проза Ванліте*²⁴, żeby wymienić tylko najważniejsze z nich. Monografie te, choć są nie do przecenienia, zwłaszcza książka Jurija Łuckiego, Ołeha Inyckiego, Myroslava Shkandrija oraz Lidii Kawun, to jednak publicystyka Chwyłowego zajmuje w nich miejsce drugorzędne.

Po drugie, pozaliteracka twórczość Mykoły Chwyłowego do dziś nie doczekała się pełnej edycji krytycznej. Znamienne, że cztery najważniejsze cykle pamfletów napisane w latach 1925–1926 mogły zbiorczo ukazać się dopiero w 1993 roku, w niepodległej Ukrainie. Jeszcze pierwsze dwa cykle: *Quo vadis* (*Камо грядеши*) oraz *Мысли под пряд* (*Думки проти течії*) oprócz druku na łamach ukraińskiej prasy mogły ukazać się w oddzielnym wydaniu książkowym odpowiednio pod koniec 1925 roku oraz na początku 1926²⁵. Cykl *Apologeci grafomaństwa* (*Апологети писаризму*) ukazał się w prasie, ale już nie doczekał się wydania książkowego, natomiast pamflet *Ukraina czy Małorosja?* w ogóle nie mógł ujrzeć światła dziennego w realiach drugiej połowy lat 20. Napisany w 1926 roku został opublikowany dopiero w 1990 r., sześćdziesiąt cztery lata później.

Krótko mówiąc, nie istnieje wydanie, które obejmowałoby całość dorobku pozaliterackiego Chwyłowego, na który składają się pamflety, teksty krytyczno-literackie, szkice, recenzje, publiczne wystąpienia z lat 1923–1933. Zarówno czytelnik, jak i badacz nie mają ułatwionego dostępu do tej części spuścizny charkowskiego krytyka. Dotychczasowa, pięciotomowa edycja dzieł Chwyłowego *Твори в п'ятьох томах*,

¹⁸ Zob. Я. Гординський, *Літературна критика підсоветської України*, Львів-Краків 1939.

¹⁹ Zob. Ю. Ковалів, *Літературна дискусія 1925–1928 рр.*, Київ 1990.

²⁰ Zob. *Двадцять років: літературні дискусії, полеміки*, red. В. Дончика, Київ 1991.

²¹ Zob. Ю. Луцький, *Літературна політика в рвдянській Україні 1917–1934*, Київ 2000.

²² Zob. О. Ільницький, *Український футуризм 1914–1930*, tłum. Р. Тхорук, Львів 2003.

²³ Zob. М. Шкандрій, *Модерністи, марксистки і нація*, tłum. М. Климчук, Київ 2006.

²⁴ Zob. Л. Кавун, „*М'ятежні*” *романтики вітаїзму: проза Ванліте*, Черкаси 2006.

²⁵ Zob. М. Хвильовий, *Камо грядеши*, Харків 1925; М. Хвильовий, *Думки проти течії*. *Памфлети*, Харків 1926.

wydana w latach 1978–1986 na emigracji (Nowy York-Baltimore), jest niepełna, o czym otwarcie pisze redaktor tej niezmiernie cennej i zarazem rzadkiej pracy Hryhorij Kostiuk²⁶. Czwarty tom tego wydania prezentujący publicystykę Chwyłowego z oczywistych względów nie zawiera najśłynniejszego pamfletu *Ukraina czy Małorosja*?²⁷ oraz innych prac, jak choćby *Pilniak*, „błędne słowo” i „pewien” recenzent (*Пільняк*, „словоблудіє” i „некий” рецензент)²⁸, *Une lettre*²⁹, zapis wrażeń autora z podróży po Francji, *Kto jeszcze siedzi na ławie oskarżonych?* (*А хто ще сидить на лаві підсудних?*), tekst stanowiący komentarz do procesu Związku Wyzwolenia Ukrainy czy wystąpienie Chwyłowego w debacie dotyczącej ukraińskiego teatru *Debata teatralna* (*Театральний диспут*)³⁰.

Dwutomowa edycja dzieł Chwyłowego wydana już na Ukrainie w 1990 roku pod redakcją Mykoły Żułyńskiego również pozostaje niepełna, choć zawiera pamflet *Ukraina czy Małorosja?* oraz tekst *Krótką biografia* (*Краткая биография*), które nie weszły do wydania emigracyjnego³¹.

Oddzielnie należy rozpatrzeć dwa wydania najważniejszych pamfletów charkowskiego pisarza. Pierwsze z nich to: *The Cultural Renaissance in Ukraine. Polemical Pamphlets 1925–1926*³² pod redakcją Myroslava Shkandrija. Książka ta prezentuje trzy najważniejsze cykle pamfletów oraz fragmenty *Ukrainy czy Małorosji?* w tłumaczeniu redaktora tomu na język angielski. To, co wyróżnia tę pracę na tle podobnych wydań, to znakomite wprowadzenie do problematyki kulturowej lat 20. oraz dobry, choć miejscami nie do końca dopracowany, aparat krytyczny przygotowany przez tłumacza.

Druga książka to *Україна чи Малоросія* pod redakcją M. Żułyńskiego, będąca jedynym oddzielnym wydaniem trzech najważniejszych cykli pamfletów *Quo vadis*, *Myśli pod prąd*, *Apologeci grafomanstwa* oraz tytułowa *Ukraina czy Małorosja?*³³ wydana w 1993 roku w Kijowie.

Nie tracąc z oczu powyższych uwag, możemy stwierdzić, że jeden z najważniejszych animatorów dyskusji literackiej lat 20., centralnego wydarzenia w dwudziestowiecznej historii ukraińskiej kultury, nie doczekał się jeszcze kompletnej edycji swoich dzieł ani gruntownych opracowań krytyczno-naukowych, a jego twórczość publicystyczna wciąż funkcjonuje w dyskursie naukowym pod postacią dwóch na-

²⁶ Г. Костюк, *Літературно-мистецькі перехрестя*, Вашингтон-Київ 2002, s. 141–142.

²⁷ Zob. М. Хвильовий, *Твори в п'ятьох томах*, red. Г. Костюка, Нью-Йорк-Балтімор-Торонто 1983, t. 4.

²⁸ М. Хвильовий, *Пільняк*, „словоблудіє” i „некий” рецензент, „Культура і побут” 1924, nr 11, s. 3.

²⁹ М. Хвильовий, *Une lettre*, „Нове мистецтво” 1926, nr 26, s. 10–11.

³⁰ *Театральний диспут*, „Радянський театр” 1929, nr 2–3, s. 94–95.

³¹ Zob. М. Хвильовий, *Твори у двох томах*, red. М. Жулинського, Київ 1990, t. 2.

³² Zob. М. Khvylovy, *The Cultural Renaissance in Ukraine. Polemical Pamphlets 1925–1926*, tłum. M. Shkandrij, Edmonton 1986.

³³ Zob. М. Хвильовий, *Україна чи Малоросія? Памфлети*, red. М. Жулинського, Київ 1993.

zbyt uproszczonych haseł *Геть від Москви!* i *На Захід!*, na dodatek niemających nic wspólnego ani z autorem, ani z jego tekstami.

W 1986 roku, podczas uroczystej prezentacji ostatniego tomu dzieł zebranych M. Chwyłowego *Твори в п'ятьох томах*, zorganizowanej w siedzibie Towarzystwa Naukowego im. T. Szewczenki w Nowym Yorku, redaktor edycji Hryhorij Kostiuk nakreślił pięciopunktowy program badawczy spuścizny charkowskiego publicysty. Krytyk podkreślał palącą potrzebę: a) krytycznego opracowania biografii pisarza, b) charakterystyki stylistycznej jego twórczości, rekonstrukcji teorii estetycznej Chwyłowego, wreszcie analizy koncepcji historiozoficznej — azjatyckiego renesansu oraz powiązanej z nią romantyki witaizmu³⁴. Spoglądając z dzisiejszej perspektywy na ten dość skromny plan sformułowany pod koniec lat 80., dojdziemy do wniosku, że żaden z powyższych punktów nie został w całości i należyście zrealizowany.

W 2011 roku wydawnictwo „Smołoskyp” w znakomitej serii „Rozstrzelane Odrodzenie” wydało długo wyczekiwany tom poświęcony Mykole Chwyłowemu. W artykule zatytułowanym *Замкнувши коло Хвильовим* Ołeh Kocarew pisał:

Вихід у „смолоскипівській” серії „Розстріляне Відродження” вибраних творів Миколи Хвильового, як на мене, може означувати завершення своєрідного кола у процесі повернення в активний обіг української літератури 1920–1930-х років. Символічне тут те, що саме у „Смолоскипі” у 1970–1980-х роках побачив світ знаменитий п'ятитомник — перше посмертне ґрунтовне видання (властиво, найґрунтовнішим воно залишається й досі), взявши заодно на себе й труд реабілітації Хвильового перед більшістю еміграційної аудиторії, котра не з книжок, а в живому житті спізнала „солодкий” смак плодів більшовицької „загірної комуни”³⁵.

Oficina, która na przełomie lat 70. i 80. wydaje na emigracji pięciotomową edycję dzieł Chwyłowego, po ponad dwudziestu latach, już w niepodległej Ukrainie, zapoczątkowuje ważną serię, która ma za zadanie przywrócić literaturze i czytelnikom zabronione i zapomniane w czasach radzieckich nazwiska pisarzy. Wydawnictwo, choć dysponowało niezwykle cennym dorobkiem Hryhorija Kostiuka, redaktora emigracyjnego wydania, miało wydać tym razem kompletną i krytyczną edycję utworów najważniejszej postaci tzw. rozstrzelanego odrodzenia, postanawia wypuścić na rynek zaledwie spreparowany tom *Утворів вибраних*. Tom, który żadną miarą nie zamyka symbolicznego procesu, o czym pisze Kocarew, w istocie stanowi symptom kryzysu, niedojrzałości, intelektualnej zapaści: to, co udało się ukraińskiej emigracji, o ironio, w żaden sposób nie może być bodaj powtórzone przez rodzimych wydawców po dwudziestu latach niepodległości. Ponad tysiącstronicowy tom, prezentujący wybór poezji, prozy, pamfletów, korespondencji, w istocie okazał się wielkim nieporozumieniem.

Na tym jednak nie koniec: nie mniej kuriozalny, co przedsięwzięcie wydawnictwa „Smołoskyp” jest wstępny tekst Rostysława Melnykiwa zatytułowany *Нотатки*

³⁴ Г. Костюк, *Літературно-мистецькі перехрестя*, Вашингтон-Київ 2002, s. 144–146.

³⁵ О. Коцарев, *Замкнувши коло Хвильовим*, <http://litakcent.com/2011/07/25/zamknuvshy-kolo-hvyllovym/> [dostęp: 7.07.13].

на берегах. Штрих до портрета М. Хвильового. Przedmowa Melnykiwa stawia sobie za cel uporządkowanie najważniejszych faktów z życia pisarza, bazując na tekstach w większości pochodzących z pięciotomowego wydania utworów Chwyłowego oraz książki Pawła Petrenki *Трагедія М. Хвильового* wydanej w 1948 roku. *Нотатки на берегах* to wtórny, schematyczny i pobieżny wykład życia i twórczości, daleki od przewartościowań, krytycznych analiz czy całościowej syntezy biografii pisarza.

IV

Dopiero rok 2008 dla recepcji pisarza był przełomowy: z okazji 115 rocznicy urodzin Chwyłowego i 75 rocznicy jego tragicznej śmierci Służba Bezpieczeństwa Ukrainy podjęła decyzję o odtajnieniu teczki zawierającej dokumenty przeszło sześćoletniej inwigilacji charkowskiego publicysty prowadzonej w latach 1927–1933 przez kierownictwo Zjednoczonego Państwowego Zarządu Politycznego (OGPU) USRR³⁶. Akta będące przez ponad siedemdziesiąt lat pod ściśle tajnym nadzorem KGB nie tylko doczekały się oddzielnej publikacji, co więcej, na ich podstawie powstał pierwszy dokumentalny film poświęcony życiu i twórczości autora *Niebieskich etiud*.

Odtajniona „sprawa-formularz S-183”, mieszcząca akta Mykoły Chwyłowego, ukazała się drukiem w 2009 roku w książce zatytułowanej *Полювання на „Вальдшнепа”*. *Розсекречений М. Хвильовий* pod redakcją Jurija Szapowała³⁷. Książka prezentuje 63 dokumenty: doniesienia agenturalne, informacje tajnych współpracowników, sprawozdania, charakterystyki, raporty, kopie korespondencji obejmujące lata 1927–1933. Oprócz szczegółowych komentarzy i rozbudowanego aparatu krytycznego, jakim opatrzone dokumenty, nie mniej cenną część książki stanowią dwa opracowania: *Фатальна амбівалентність (Микола Хвильовий у світлі документів ГПУ)*³⁸ autorstwa J. Szapowała oraz praca Wołodymyra Panczenki *Хвильовий: історія ілюзій і прозрінь*. Całość zamyka wywiad z córką Chwyłowego Irajidą Krywycz, przeprowadzony przez W. Panczenkę.

Bez wątpienia książka *Полювання на „Вальдшнепа”* to jedno z najważniejszych opracowań dotyczących biografii Chwyłowego od momentu ukazania się książki Pawła Petrenki *Трагедія М. Хвильового*³⁹, jak dotąd jedyne opracowanie życia

³⁶ Zob. Триває співпраця Національної телекомпанії України та Служби безпеки України, http://www.sbu.gov.ua/sbu/control/uk/publish/article?art_id=88525&cat_id=88534&mustWords=%D1%85%D0%B2%D0%B8%D0%BB%D1%8C%D0%BE%D0%B2%D0%BE%D0%B3%D0%BE&searchPublishing=1 [dostęp: 2.07.13].

³⁷ *Полювання на „Вальдшнепа”*. *Розсекречений Микола Хвильовий*, oprac. Ю. Шаповал, Київ 2009.

³⁸ Niniejszy artykuł ukazał się również w języku polskim. Zob. J. Szapował, „Car i niewolnik sprytu”. *Losy M. Chwyłowego w świetle dokumentów NKWD*, tłum. M. Semczyszyn, „Przegląd Archiwalny Instytutu Pamięci Narodowej” 2011, nr 4, s. 382–410.

³⁹ Zob. О. Ган, *Трагедія М. Хвильового*, [Новий-Ульм-Авгсбург 1948].

i twórczości pisarza. Zebrane dokumenty nie tyle odsłaniają nowe, całkowicie nieznane fakty rzutujące na nasze dotychczasowe rozumienie życia pisarza, ile stanowią ważny materiał uzupełniający jego biografii. Akta Chwyłowego pomagają rozprawić się z pokutującym do dziś mitem, jakoby pisarz przynależał do CzK, pozwalają uściślić najważniejsze fakty i okoliczności jego ostatnich godzin życia oraz wydarzeń tuż po jego samobójczej śmierci. Wreszcie tajne raporty i sprawozdania pozwalają zrozumieć i zrekonstruować skomplikowaną grę, jaką prowadził pisarz i jego najbliższe otoczenie ze środowiskami partyjnymi. *Полювання на „Вальдшнепа”* każe nam powrócić do ważnego tekstu Jurija Ławrinienki *Література межової сумняшії* i raz jeszcze krytycznie przyrzeć się jego polemice z tezami *Zniewolonego umysłu* Czesława Miłosza. Wydaje się bowiem, że kategoria tak zwanego ketmanu zaproponowana przez polskiego pisarza, jak również złożona dialektyka relacji autora względem władzy zawarta w *Zniewolonym umyśle* stanowią adekwatną kategorię opisu materiału zgromadzonego w książce Szapowała.

Dokumenty pieczołowicie opracowane przez Jurija Szapowała niewątpliwie są jednym z ważniejszych źródeł wciąż nienapisanej biografii charkowskiego pisarza. Zarazem dokumenty te siłą swojego oddziaływania i sugestywności mogą w niebezpieczny sposób zmonopolizować i nazbyt uprościć złożony i wielowymiarowy obraz Chwyłowego, stając się jedynym źródłem wyznaczającym najważniejszą linię życia i twórczości pisarza. O tym, jak łatwo można ulec GPU-owskiej retoryce i niepostrzeżenie osiąść na mieliźnie figur i stylistyki donosów, aby w oparciu o nie konstruować wyobrażony portret Chwyłowego, można się przekonać, sięgając po film *Цап і паб хумпouцiв*, który stanowi dodatek do książki.

V

Цап і паб хумпouцiв w reżyserii Iryny Szatochinej to pierwszy pełnometrażowy film poświęcony życiu i twórczości Mykoły Chwyłowego, powstały w 2009 roku w ramach cyklu *Klausele tajności zdjęto*, zainicjowanego przez Narodową Telewizję Ukrainy oraz Służbę Bezpieczeństwa Ukrainy. Dokument Szatochinej, podobnie jak jej wcześniejsze produkcje, które ukazały się w ramach wspomnianego cyklu⁴⁰, koncentruje się na odtajnionych aktach SBU, stanowiących główną oś filmu. Te same dokumenty, które trafiły do książki *Полювання на „Вальдшнепа”*, tym razem stały się kanwą biograficznej i historycznoliterackiej opowieści, którą snuje sam Jurij Szapował, narrator i współscenarzysta produkcji. Surowy materiał donosów, notatek i raportów zgromadzony w książce, oblekł się w spójną opowieść. W ocenie krytyków to właśnie odtajnione akta GPU, wyznaczające główną linię narracyjną prze-

⁴⁰ Dotychczas w ramach cyklu *Klausele tajności zdjęto* ukazały się cztery filmy: *Wersja 2. Przeżyć* (B. Antonenko-Dawydowycz), *Operacja „Tiutiun”* (J. Tiutiunnyk), *Pan i niewolnik przebiegłości* (M. Chwyłowy), *Ukraińskie marzenie* (M. Chwyłowy, O. Szumski, M. Skrypnyk, W. Ełłan-Błakytyn).

niesionej na ekran biografii Chwyłowego, miały stanowić o wartości i wyjątkowości dokumentu.

Dokument *Цар і раб хитроуців* rozpoczyna się od dość kontrowersyjnej tezy Jurija Szapowała, która w punkcie wyjścia określi główną optykę całego filmu. Według historyka teczek Chwyłowego, która przeleżała ponad siedemdziesiąt lat w tajnych archiwach GPU-KGB, nie tylko kryje unikatowe dokumenty i materiały, co więcej odsłania „іншого, невідомого Хвильового”⁴¹. Ta, wydawałoby się błaha na pierwszy rzut oka hipoteza, niesie z sobą wiele konsekwencji rzutujących zarówno na linię fabularną filmu, jak i na konstruowany przez scenarzystów wizerunek pisarza. Szatochina, podobnie jak Szapował, wydaje się zakładniczką tajnych dokumentów, choć — jak słusznie zauważył Ołeh Kocarew — każdy, kto wcześniej interesował się postacią Chwyłowego i problematyką tak zwanego rozstrzelanego odrodzenia, nie odnajdzie ani w tajnych dokumentach GPU, ani tym bardziej w filmie niczego nowego, żadnej informacji, która diametralnie zmieniałaby wizerunek charkowskiego prozaika⁴².

Zauważmy, że Szapował przyjmuje dokumenty GPU za dobrą monetę: nie tylko zapożycza się u autorów tajnych notatek i sprawozdań, ale, co istotniejsze, żyruje jedno z wyobrażeń Chwyłowego, ukute w dokumentach GPU, które wydaje się budzić najwięcej zastrzeżeń. Mianowicie, historyk, podążając w ślad za autorem agencuralnej charakterystyki zatytułowanej *Нове амплуа Миколи Хвильового*, dorabia pisarzowi już na samym początku filmu maskę błazna⁴³. „Чи не був він” — retorycznie zapytuje Szapował — „просто блазнем, якому час від часу дозволяли казати правду?”⁴⁴ To pozorne pytanie — z którego, niestety, nie dowiemy się, kiedy właściwie, kto i jak rozumianą prawdę pisarzowi zezwalał mówić — rzutuje na kształt fabuły dokumentu. W filmie pojawia się postać Chwyłowego-błazna (w tej roli wystąpił aktor Ołeksandr Wasin), prześmiewczo odgrywająca wybrane fragmenty tekstów pisarza. Widz, uważnie wsłuchując się w kolejne passusy pamfletu *Apologeci grafomaństwa*, fragmenty noweli *Z laboratorium* czy samokrytyki autora złożonej na ręce KP(b)U w 1928 roku, nie może oprzeć się wrażeniu, że twórcy dokumentu dokonali pewnego uproszczenia w modelunku Chwyłowego. Po pierwsze, nie sposób zredukować skomplikowanej i złożonej osobowości pisarza ani *porte-*

⁴¹ Zob. *Цар і раб хитроуців*, reż. I. Шатохіна, scen. I. Шатохіна, Ю. Шаповал, Національна телекомпанія України 2009, 0:02:38.

⁴² О. Коцарев, *Як радянські спецслужби полювали за Хвильовим: опубліковано нові матеріали*, http://texty.org.ua/pg/article/omelyan/read/17779/Jak_radanski_specsluzhby_poluvaly_zakhylovym_opublikovano [dostęp: 04.07.13].

⁴³ Zob. *Полювання на „Вальдшнепа”...*, s. 117; М. Хвильовий заявляє, що він „редакційний блазень”... *Адже все одно ніхто не повірить, що він всерйоз писав всі оті безглузді дурниці. Ну — а блазневі — все дозволено... Та даремно М. Хвильовий обмежує своє амплуа, визначаючи себе як „редакційного блазня” — теж ніхто не повірить. Далеко не в редакційних межах проходить весь виступ і ніяк не редакцію намагається „обслуговувати” цей блазень. — Бери ширше!.. Ми знаємо, яких широких масштабів людиною завжди хотів бути М. Хвильовий.*

⁴⁴ *Цар і раб хитроуців*..., 0:03:55.

-parole w jego tekstach tylko do figury błazna. Więcej: niniejsza kategoria staje się bezużyteczna w odniesieniu do twórczości powstałej przed samokrytyką pisarza, złożoną 4 grudnia 1926 roku razem z dwoma innymi pisarzami WAPLITE (O. Doswitynym i M. Jałowym). Po drugie, czy ironia, parodia czy intertekstualna gra, którą prowadzi narrator prozy Chwyłowego czy też sam pisarz w swojej publicystyce, musi z konieczności ześlizgiwać się w błazenadę? Po trzecie, wydaje się, że do akt GPU należy podchodzić z ostrożnością i krytycyzmem, mając świadomość tego, kto był modelowym czytelnikiem tajnych dokumentów, dostarczanych przez donosicieli, agentów i tajnych współpracowników. Wreszcie, po czwarte, w filmie uderza dosłowność, z jaką potraktowano akta Chwyłowego zgromadzone przez GPU, a także tytuł książki *Полювання на „Вальдшнепа”*, na której stronach dokumenty te ujrzwały światło dzienne. Twórcy postanowili na potrzeby dokumentu zainscenizować polowanie na... dzikie ptactwo. Czy tak jak Ołeksandr Wasin miał uwiarygodnić figurę błazna pojawiającą się w tajnych aktach, w tym samym stopniu śmierć kaczek i bekasów uchwycona w dokumencie miała uwiarygodnić tytuł książki?

Oprócz dokumentów GPU, na drugą linię narracyjną kształtującą obraz życia i twórczości charkowskiego pisarza w filmie składają się krótkie komentarze, charakterystyki, uwagi luminarzy współczesnej chwyłologii. Oprócz Jurija Szapowała w kolejnych odsłonach głos zabierają tacy badacze, jak: Jurij Kowaliw, Wołodymyr Panczenko, Mykoła Żułyński, Leonid Pluszcz, Serhij Halczenko oraz Wołodymyr Łozycki. Twórcom filmu bez wątpienia udało się zaangażować jednych z najwybitniejszych znawców twórczości Chwyłowego z kraju i zagranicy. Zarazem pewne zdziwienie może wywołać nieobecność Jurija Bezchutrego, charkowskiego filologa, znawcy i badacza prozy Chwyłowego. Z równym ubolewaniem można wspomnieć o jeszcze dwóch innych zagranicznych badaczach: Myroslawie Shkandriju oraz Aleksandrze Kratochvilu, których cenne uwagi i komentarze stanowiłyby o wartości dokumentu.

Pomimo zaangażowania tak wytrawnego grona badaczy twórcy filmu nie ustrzegli się w rekonstrukcji najważniejszych wątków biografii pisarza oraz jego drogi twórczej pewnych uproszczeń, znaczących przemilczeń czy wręcz błędów. W tym kontekście w mojej ocenie warto zwrócić uwagę na cztery istotne kwestie.

Pierwsza dotyczy pochodzenia samego pisarza. Z filmu niestety nie dowiemy się, że „Chwyłowy” to pseudonim literacki, maska, którą przywdział Nikołaj Fitiliow — syn rosyjskiego nauczyciela, zagorzałego miłośnika kultury i literatury rosyjskiej, w której wyrósł, o czym dowiadujemy się z korespondencji Chwyłowego do Zerowa — przyszedł prozaik. Innymi słowy, film nie odpowiada na pytanie, jak Nikołaj Fitiliow stał się Mykołą Chwyłowym. Więcej: Leonid Pluszcz, wymieniając najważniejszych pisarzy, którzy odcisnęli swe piętno na twórczości autora *Niebieskich etiud*, podaje takie nazwiska, jak: Goethe, Steiner, Spengler, Skoworoda czy Kulisz. Dla czego jednak badacz traci z oczu wpływ myślicieli tej rangi co: Wissarion Bieliński, Nikołaj Danilewski, Georgij Plechanow, Aleksander Woronski czy Nikołaj Hercen? Dokument w zgrabny sposób omija i przemilcza niniejsze kwestie, które wydają się

kluczowe zarówno dla biografii, jak i twórczości Chwyłowego. Zauważmy na koniec, że film całkowicie pomija bodaj czy nie najważniejszą postać z kręgu Chwyłowego — Mykołę Zerowa, bez którego każda narracja dotycząca postaci i spuścizny charkowskiego prozaika wydaje się niepełna.

Drugim poważnym mankamentem dokumentu jest odczuwalny brak wyraźnego nakreślonego tła historycznoliterackiego i wnikliwej analizy twórczości pisarza. Widz nie tylko nie dowie się, czym była debata literacka lat 20. i wokół jakich kwestii się ogniskowała, co gorsza, dojdzie do fałszywego przekonania, że najważniejsza problematyka pierwszych dwóch cykli pamfletów sprowadzała się jedynie do tego, że Chwyłowy: „протит тих, хто за літературу про ‘комуни’ і ‘трактори’. Проти тих, хто за літературу, яка освячена і потрібна лише партії”⁴⁵. Zdanie to pozostawmy bez komentarza.

Na tym jednak nie koniec, brak wyraźnego tła historycznoliterackiego doprowadzi twórców filmu do nieścisłości w charakterystyce działalności organizacyjnej pisarza. Choć dokument uwypukla związek Chwyłowego z Ełłanem Błakytnym, to zarazem z niewiadomych względów przemilcza działalność autora *Niebieskich etiud* w Związku Pisarzy Proletariackich Hart (przypomnijmy założonej przez Błakytnego), jednej z najważniejszych organizacji lat 20. Według twórców filmu pierwszą organizacją literacką założoną przez Chwyłowego miała być grupa Urbino, powstała w 1923 roku, z której dwa lata później, jak zauważa Panczenko, miała powstać WAPLITE. Dla ścisłości zauważmy, że grupa Urbino, była nie tyle organizacją literacką, ile salonem literackim, nieformalną grupą zawiązaną w ramach Hartu przez pisarzy będących jego członkami. Natomiast sam proces formowania się WAPLITE był o wiele bardziej złożony: organizacja ta zostanie utworzona przez pisarzy, wywodzących się z takich ugrupowań literackich, jak Hart, Płuh (sic!) oraz Żowteń (sic!)⁴⁶.

Trzecia kwestia — film Szatochinej dekonstruuje niektóre mity narosłe wokół pisarza, ale zarazem niektóre z nich umacnia. Z jednej strony dokument rozprawia się z utrwalonym do dziś przekonaniem, jakoby Chwyłowy był członkiem CzK, co może tylko zawdzięczać sugestywności swojej prozy i naiwności swoich czytelników. Z drugiej strony w filmie *Цар і раб хунтовців* niedwuznacznie przypisuje się Chwyłowemu zawezwanie: „Геть від Москви!”. Wystarczy jednak wnikliwie przestudować list Stalina do Kaganowicza, którego fragmenty notabene pojawiają się w filmie, bądź też zapoznać się z klasycznymi pracami Jurija Kowaliwa, który w dokumencie zabiera głos kilkakrotnie, żeby powyższy przesąd odłożyć do lamusa.

Na koniec zauważmy, że Pluszcz jako jeden z nielicznych badaczy zdołał w swojej ośmioletniej rozprawie przetransponować, „przetłumaczyć” prozę Chwyłowego na inny język, na inny system pojęć niż ten, którego używa sam charkowski pisarz. Krótko rzecz ujmując: Pluszcz zaproponował ciekawą interpretację twórczości Chwyłowego, „przełożył z obcego na własne za pomocą jeszcze bardziej obcego”

⁴⁵ *Ibidem*, 0:15:29.

⁴⁶ Zob. *Лист до редакції*, „Культура і побут” 1925, nr 47, s. 4.

i zarazem, co symptomatyczne, jako jedyny zdołał zaproponować w dokumencie wykładnię prozy autora *Niebieskich etiud*. Teza Pluszcza jest znana: jednym z kodów twórczości Chwyłowego jest antropozofia Rudolfa Steinera, którego fragment pracy zostaje przytoczony w dokumencie w oryginale. Nie sposób uczynić z tego podejścia zarzutu przeciw Pluszczowi, świadczy to bardziej o kondycji rodzimej humanistyki i twórcach dokumentu — „Chwyłowy to błazen i antropozof” — oto jedyne wrażenie, jakie wyniesie widz po obejrzeniu filmu *Цар і паб хумпоруіа*.

Spoglądając z osiemdziesięcioletniej perspektywy, wydaje się, że nie tylko powstać charkowskiego pisarza, ale cały okres 1917–1934 to wciąż wielkie wyzwanie dla ukraińskiej humanistyki.